

Ј. СИНАДИНОВСКИ

ПСИХОСОЦИЈАЛНАТА И ПОЛИТИЧКАТА АТМОСФЕРА ВО ГОСТИВАРСКО ВО 1941 ГОДИНА

Доколку се направи еден ретроспективен осврт врз судбоносните настани во текот на 1941 година во Гостиварскиот крај, ќе биде сосема реално ако се каже дека условите за развој на НОБ и Народната револуција беа исклучително тешки заради сосем специфичните околности во кои се најде неговото повеќенационално население веднаш со окупацијата на нашата земја. Заедно со Тетово, Дебар, Кичево и Струга, по брзата и срамна капитулација на вооружените сили и власта на стара Југославија, Гостивар се најде под заедничка окупација на германските и италијанските вооружени сили, кои колку и да ти имаа координирано своите освојувачки операции во овој дел од Македонија, сепак не навлегоа наеднаш заедно затоа што — како што покажаа настаните нешто подоцна — овде, во овој потесен граничен регион на Западна Македонија, се судрија освојувачките аспирации на фашистичка Италија и сателитот Бугарија. Поради неизвесната положба од околу два месеци, а особено до мај 1941 година, кога германските окупаторски единици беа заменети со италијански, политичката ситуација во Гостивар и неговата околина доби свои посебни белези.

Бидејќи тогаш не се знаеше точно на кој од германските сојузници ќе им биде доделена оваа територија (зашто, покрај другото, аспирациите на фашистичка Италија и фашистичка Бугарија на Балканскиот Полуостров беа поголеми отколку нивниот вистински воен придонес за негова поделба), кај населението во Гостиварско настана исклучително несигурна и политички напната состојба, особено под дејството на еден грст големоалбански и големобугарски шовинисти од средината на албанското и македонското население, кои испраќаа делегации во Тирана и Софија со барање да се присоедини овој крај кон окупирана Албанија, односно кон сателитска Бугарија.

Под силната пресија и пропагандната активност на овие предавници, секогаш инстурнирани и поткрепувани од страна на бугарските и италијанските шпионски и политички органи и

служби во веќе окупираното Скопје и Тирана, меѓу македонското, албанското и турското население во Гостиварско почна да се сее раздор и меѓусебна недоверба, така што ситуацијата неминовно водеше кон остра политичка конфронтација и братоубивствена борба. Притоа, интересно е да се има предвид дека и овде — како и во другите краишта на окупирана Југославија — порано започнатиот процес на политичка и социјална диференцијација меѓу широките народни маси почна да придобива уште позасилен темпо и прилично заострени димензии под непосредното влијание на споменатите предавнички елементи и активноста на веќе банкротирани политичари на граѓанските партии од стара Југославија. За разлика од малобројните кадри на КПМ и прогресивното работничко движење, тие започнаа да се поврзуваат со италијанските и бугарските окупатори, додека, пак, еден дел од тогаш србофилски настроеното македонско население во тие месеци на потполна политичка неизвесност во овој крај стоеше официјално настрана, а со своите симпатии интимно беше предопределено на страната од соработниците на италијанските фашисти, пред сè заради заштитата на своите приватно-сопственички или кои и да е други порано стекнати општествено-материјални интереси во рамките на социјално-економската и политичката структура на старото југословенско општество.

Ваквата неизвесна состојба, колку и да ги раздвижи масите политички, кај македонското, албанското и турското население во речиси целиот Гостиварски крај на двете страни од јасно издиференцирани и конфронтирани спротивни реакционерни сили сепак помогна широките народни маси на крајот набргу да сфатат дека единствено КПЈ, односно КПМ може да ги брани и да ги застапува нивните политички и социјално-економски интереси против фашистичките окупатори и споменатите домашни реакционерни сили, кои — колку и да беа поврзани со различни мотиви и побуди со двата географски прилично оддалечени различни центри (Тирана и Софија) — се најдоа заедно на позициите на фашистичките окупатори.

Макар што ваквата нашната и неизвесна психо-социјална и политичка ситуација меѓу пошироките народни маси траеше сè до половината на јули 1941 година, кога германските окупатори конечно официјално овој крај ѝ го доделија на италијанската војска со прерогативи за организирање на цивилна власт од страна на тогашната квислиншка албанска влада, таа, во текот на тој кус временски интервал на тотално безредие и безвластие, прерасна во еден од пресудните фактори за масовно определување на албанското и турското население на страната од италијанските окупатори и власта на големоалбанските фашистички трабанти, кои, колку и да не му нудеа речиси ништо на ова население (освен сеење на омраза врз верска и на-

ционалистичко-шовинистичка основа спрема помалубројното и со ништо незаштитено македонско население), сепак успеаја да го настројат така што окупацијата од страна на италијанските војски на крајот да ја почувствуваат како „ослободување“ од повеќегодишното ропство на ненародните режими на стара Југославија.

За едно вакво масовно определување придонесоа не само верскиот конзерватизам и исламскиот фанатизам (кои, попатно речено, беа моментно цинички исползувани од страна на италијанските окупатори), туку и масовниот вековен примитивизам, сеопштата заостанатост, омразата кон бугарските окупатори, длабоките социјално-економски неправди од времето на стара Југославија, туѓите расправи и нивното манипулирање со масите за време на владеењето на предвоените ненародни режими, непостоењето на помасовно прогресивно предвоено движење меѓу широките маси на овие две народности поради сосем негативната нивна демографска структура и сл. Ако на сето тоа се додаде и националната обесправеност како на народностите така и на македонскиот народ од овој крај во рамките на стара Југославија, може да се смета за нормално што широките народни маси срамната капитулација на Југославија во 1941 година ја пречекаа без воопшто и да жалат за нејзината понатамошна егзистенција, макар што самиот чин на окупацијата на крајот психички поразно делуваше врз нив зашто повеќегодишното исчекување и надеж во подобра иднина од предвоениот период, во услови на потполан песимизам и бесперспективност што го донесоа априлските денови на 1941 година, лесно овој пат брзо се трансформираа во нова ориентација и помирување со деновите на окупацијата и новите окупатори.

Во рамките на една ваква општа атмосфера и разочарување на масите, дотогашните граѓански политичари, градските трговци и побогатите селани се поврзаа со окупаторите и по нивни непосредни инструкции почнаа да се борат за масовно придобивање на широките слоеви на народот за своите тесноегоистички и експлоататорски интереси, настојувајќи притоа новонастанатата ситуација со окупацијата да ја искористат, пред сè, за лесно збогатување и понатамошно политичко манипулирање со народот под закрилата на новите господари. Интересно е дека во остварувањето на тие свои класни интереси се најдоа заедно со окупаторот побогатите слоеви како на албанската и турската народност така и на македонскиот народ. Окупаторските воени сили и новата фашистичка власт на тогашната поробена Албанија можеа да се потпрат во почетокот само врз овој тесен експлоататорски слој на населението во Гостиварско, за нешто подоцна, кога се воспостави албанската цивилна власт и организацијата на нејзината управа на албански јазик, да се придобие во масовни размери и албанското и турското насе-

ление. Низ тие и некои други национални белези (албанското фашистичко знаме, на пример) навистина — заради наведените негови карактеристики — тоа се почувствува ослободено, па дури и владеечко, без да ги согледа крајните цели на италијанскиот фашистички окупатор во тие негови први потези.

За едно такво чувство кај населението од овие две народности и делумно кај македонскиот народ (особено кај претставниците на неговиот економски најдобро ситуиран слој во тоа време) посебно придонесе настапот на италијанскиот окупатор со големо количество на стоки за широка потрошувачка и прехранбени артикли од експлоатираните афрички колонии со што, всушност, се создаваше лажно уверение кај неверзираните широки народни маси за „богатството“ на италијанската фашистичка империја. Заедно со првиот, и овој втор потез на окупаторот стекна навистина симпатии кај населението кое, покрај другото, во познатиот менталитет на италијанскиот војник не гледаше ниту какво и да е заканување и застрашување, како што пред тоа беше случајот со свирепите, немилосрдни и нечовечки постапки на германските окупаторски единици и особено подоцна со вандалските и дивјачки акции на балистичкиот башибозук составен од сосем декласирани и плачкосувачки елементи на албанското население.

Па и покрај сето тоа, во судбоносните денови на 1941 година и непосредно пред капитулацијата на стара Југославија, скромните прогресивни и антифашистички настроени сили во Гостиварско не останаа со скрстени раце. Во рамките на веќе опишаната во куси црти прилично сложена ситуација под влијанието на веќе наведените бројни фактори, од една, и организираната активност на окупаторот и далеку побројните домашни, реакционерни и конзервативни сили, од друга страна, тогашното месно поверенство на КПМ пристапи кон преземање на одредени мерки за организирање на отпор и борба против окупаторите и народните предавници во овој крај, иако, навистина, во првите денови на окупацијата (колку и да беше непосредно пред неа запознаено со повикот на КПЈ) тоа не успеа во доволна мерка да се снајде. Бидејќи тогашниот ПК на КПМ не успеа да воспостави врски со партиските организации во овој дел од Македонија, шансите за прибирање на напуштеното оружје од страна на дезорганизираната и обезглавена бивша југословенска војска сосем малку беа искористени во Гостивар и неговата околина. Колку и да се најдоа повеќето материјали од воените магазини во Гостивар и Маврови Анови во рацете на населението, сепак бројното разновидно оружје не падна во прави раце.

Тој период на нешто поорганизирана активност на месното партиско поверенство во Гостивар траеше сè до почетокот на септември 1941 година кога еден претставник на парти-

ските организации од Гостиварско замина за Скопје со цел за воспоставување на први контакти со ПК на КПМ на чие чело тогаш веќе се наоѓаше Лазар Колишевски. Заради добиените детални инструкции, упатства и разни материјали од ПК на КПМ, првото воспоставување на врските на гостиварското месно партиско поверенство со Скопје претставуваше вистинска пресвртница за натамошна активност на КПМ во Гостиварско и организирање на НОБ и Народната револуција меѓу неговото население. Добиените насоки од страна на ПК на КПМ им послужија на сосем малубројните партиски кадри во Гостиварско и Мавровско за решавање на многубројните проблеми поради порано опишаната необично сложена и комплицирана ситуација во која требаше да се организира антифашистичкото движење.

Таквата ситуација стана уште потешка кон крајот на 1941 година, кога започна масовното мигрирање на македонското население од овој крај за Скопје и другите краишта окупирани од фашистичка Бугарија, со кое тогаш заедно го напуштија својот роден крај и инаку малубројните интелектуални, чиновнички и просветни кадри со предимно прогресивна ориентација. Разбирливо е што, покрај наведените, и тој нов момент негативно се одрази врз активноста на КПМ во целиот крај, а особено ставањето на страна од окупаторот на скоро сите чиновници и некои интелектуалци од средината на албанската и турската народност.

Во условите на еден таков навистина исклучителен развој на настаните до крајот на 1941 година, објективните можности за борба против окупаторот беа сосем неповолни, бидејќи основниот проблем на тогашното малубројно месно партиско раководство не се состоеше само во испробаната готовност на окупаторската власт за спречување на антифашистичкото движење во крајот-туку, спред сè, во необично тешките околности за пробивање на тоа движење меѓу далеку побројното албанско и турско население. Колку и да се постигнаа одредени резултати во тоа нешто подоцна, особено со активноста на антифашистички ориентираните и некои веќе организирани просветни кадри кои дојдоа од Албанија, може да се каже дека за НОБ и Народната револуција во Гостиварско тоа остана најважен проблем речиси сè до конечното ослободување на крајот и на целата наша земја.

За активноста на организацијата на КПМ и антифашистичкото младинско движење во овој крај уште повеќе се усложни ситуацијата со појавата на дражиќевските пропагандисти кон крајот на 1941 година, кои настапија меѓу големосрпски ориентираното македонско население во Гостивар и некои села со делење на декрети за обезбедување на „идната“ власт и ширење на пропаганда за чекање на странските „ослободители“ од рамките на антифашистичката коалиција на големите сили. Би-

дејќи не претставуваа некаква посебна сила, овие елементи не успеаја нешто повеќе да сторат меѓу населението. Дури во доцната есен, откако веќе беа воспоставени порано наведените врски со ПК на КПМ во Скопје, во Гостивар се пристапи кон формирање на Месен комитет на КПМ. На првиот состанок на ова раководство, покрај другото, се донесе решение за формирање на партиски и скоевски организации во градот и селата, а во Мавровско за формирање на посебно месно партиско раководство. Интересно е во врска со тоа да се истакне дека во Мавровско веќе тогаш дојдоа и живееја првите вооружени илегалци. Заедно со уште некои други активисти, тие требаше нешто подоцна да заминат во партизани, претставувајќи на тој начин јадро на идниот прв партизански одред во Гостиварско.

Фактот што веќе постоеја првите вооружени илегалци и првите подготовки за започнување на вооружена борба против окупаторот, од една, и што веднаш по усвоените заклучоци на првиот состанок на туку што формираниот прв Месен комитет на КПМ, од друга страна, зборува за тоа дека уште есента во 1941 година Комунистичката партија во Гостиварско (колку и да беше малубројна и недостатно организирана сила) се приготвуваше интензивно за претстојната борба против окупаторот и домашните предавници. Во таа цел, на пример, во Маврово, Никифорово и Леуново беа одржани проширени состаноци со скоро сите младинци во врска со исфрлувањето на првиот партизански одред во овој крај. Наспоредно со тоа, реонското партиско раководство во Мавровско пристапи и кон организирање на првите партиски ќелии и народно-ослободителни комитети во овие три села. Тогаш и првите порано спомнати илегалци се легализираа и приклучија на веќе формираните први партиски ќелии во сите три села.

Речиси истовремено започна и процесот на формирањето на првите партиски ќелии и скоевски групи и во Гостивар. Паралелно со оваа чисто организациона активност, Месниот комитет на КПМ во Гостивар разви широка дејност за опфаќање на сите прогресивни и антифашистички настроени жители, а особено во редовите на средношколската младина, работниците — печалбари, возрастната интелекгенција, понапредните трговци, селани и др., потоа во прифаќањето на илегалци, собирање на оружје, прехранбени и други материјали за првиот партизански одред во крајот и сл., додека веќе формираниот посебен Месен комитет на КПМ во Мавровско пристапи многу потемелно отколку порано кон конечно исфрлување на првиот партизански одред. Тоа беше некаде кон почетокот на октомври 1941 година, кога во Гостивар и некои села од Горни Полог работата на комитетот доста се засили. Под негово раководство тогаш се формира и првиот народно-ослободителен комитет од средината на неколку видни прогресивни граѓани и интелектуалци.

Мавровското партиско раководство воспостави први врски и со партиската организација во Кичево, а Гостиварското со Тетово, Струга, Маврово и Дебар, така што веќе кон крајот на 1941 година се стекнаа и другите богати искуства од развиената разновидна дејност, особено потпомогната во текот на октомври и ноември од илегалецот Перо Наков од Куманово. Како борец на првиот кумановски партизански одред и искусен предвоен револуционер, тој со својот престој во Гостивар и Маврово посебно придонесе во подготовките за исфрлување на првиот партизански одред во овој крај, при што послужил како драгоцен многу побогатите искуства на кумановската партиска организација. На непосредната помош на Перо Наков се надоврза кон средината на ноември и помошта на опитниот револуционер и организатор на ПК на КПМ Кузман Јосифовски — Питу, кој со својата обиколка на повеќето партиски ќелии во Гостивар и Маврово придонесе за да се направи толем чекор напред во организационото поставување, стабилизирање и проширување на народно-ослободителното движење во овој крај. Со негова непосредна помош и упатства се пристапи и кон организирање на првите народно-ослободителни комитети во неколку села, во рамките на кои беа вклучени претежно повозрасни видни лица: печалбари, просветни работници, попови, административни службеници, трговци, селани, занаетчи и др. со што, всушност, значајно се зголеми угледот на народно-ослободителното движење меѓу населението во градот и селата.

Целокупната ваква интензивна дејност создаде низа поволни субјективни (наспроти тешките објективни) можности во овој крај уште во почетокот на 1942 година за понатамошен успешен развој на НОБ и Народната револуција. Со веќе постигнатите значајни резултати и цврсто поставената и активна организација на КПМ во Гостиварско се крена значајно напред под непосредните инструкции на Кузман Јосифовски — Питу кој пак се јави овде на кус престој и замина со полно задоволство и увереност во понатамошниот разгор на НОБ. Во еден таков подем на народно-ослободителното движење се најдоа во неговите редови и првите активисти од средината на албанската и турската народност. Интересно е во врска со тоа да се истакне дека тие активисти, организирани како членови на КПМ или СКОЈ, ги сочинувале напредните средношколци од предвоеното училиште во Скопје и туку што дојдените просветни кадри од Албанија. Од нивните редови беше формирана и првата посебна партиска ќелија на народностите во Гостивар, а подоцна другите членови на КПМ и СКОЈ активно работела во маалските илегални организации заедно со комунистите и скоевците од средината на Македонците.

Организираните учители од Албанија заедно со организираниите интелектуалци од албанската и турската народност во

текот на 1942 година направија продори и меѓу народното население во градот и некои села, макар што сето тоа се одвиваше доста макотрпно и бавно заради порано наведените околности и негативното дејство на бројни фактори врз тоа население. Кога во пролетта 1942 година се развија првите вооружени акции на првиот партизански одред, во неговите редови се бореа и неколку борци од средината на албанската и турската народност. На тој начин, веќе започнатата НОБ доби карактер на заедничка борба против окупаторската власт која се најде принудена да преземе енергични мерки за нејзиното задушвање во Гостиварско. Во таа цел беше искористена заблудата на албанското и турското население меѓу кое во текот на 1942 година се разви активност за масовно вооружување за борба против веќе разбранетото народно-ослободително движење. Додека, на пример, на една страна, кај тоа население настана трка за вооружување, на друга страна, меѓу македонското население платените албански наемници на окупаторот започнаа бескрупулозен терор за собирање на оружје, кое во повеќето случаи тоа го немаше и беше принудено да го купува за скапи пари. Во оваа пиратска акција на предавникот Шемси Земури, бројни невини граѓани во градот и македонските села беа изложени на јавни крвнички тепачки и уцени, а наопоредно со тоа започнаа и убиствата на видни македонски граѓани во целиот крај.

Овие први терористички мерки на окупаторот и неговите платени слуги од средината на албанското население предизвикаа потполна несигурност кај македонското население во сите села и градот, така што повеќето од нив беа принудени да се заштитиуваат од неочекувани беспричинни убиства и пљачкосувања со плаќање на селски сејмени и лични чувари. Уште од почетокот на 1942 година во Гостиварско почнаа да навлегуваат бунтовнички и пљачкосувачки банди и од Албанија, кои исто така незащитеното албанско население во селата го подвргнаа на парични уцени и пљачкосувања на добитокот и покуќнината. А кога летото во 1942 година избега во шума со една група чувари од затворот Џемо Хаса од Слимница со чисто осветнички лични цели и пресметки, тоа претставуваше повод за да се искористи од страна на окупаторот таа група за организирање на првото балистичко јадро за борба против партизанските одреди во Гостиварско. Обидите на гостиварското партиско раководство за да се уфрлат комунистите — учители од Албанија Муртезан Пезо и Селман Касапи, во оваа Џемова бунтовничка банда со цел истата да се придоби за НОБ, останаа залудни. Оваа група наскоро ја придоби окупаторот за вооружена борба против партизанското движење. Нешто подоцна, омасовена со најлошите луѓе од средината на албанското и нешто помалку турското население, ова група прерасна во главна

вооружена потпора на италијанскиот окупатор против НОБ и Народната револуција во Гостиварско. И обидите за придобивање или пак неутрализирање на дејството на оваа група по капитулацијата на Италија во 1943 година останаа залудни.

Масовниот терор во Гостиварско особено се засили по капитулацијата на италијанската војска и нејзиното обезоружување. Кулминација на тој терор претставуваше палењето на двете мавроски села во август 1943 година. Бројната балистичка банда на Цемо тогаш скоро наполно ги разурна единствените партизански потпорни точки Леуново и Никифорово, носејќи сè што најде од незаштитените нивни селани и брутално убивајќи неколку од нив пред нивните деца и пред куќите што гореа во пламен. Една година подоцна истата балистичка банда, овој пат потпомогната од германскиот окупатор, на ист начин (со тотално палење, масовно убивање и пљачкосување) се пресмета со селата Маврово и Беличица, кои претставуваа солидно организирани потпорни точки на НОБ и Народната револуција заедно со Леуново и Никифорово во целиот Гостиварски крај.

Овие терористички пљачкосувачки акции и во скоро сите други села на Горна Река и Мијачијата претставуваа резултат на смислената политика на тогашната големоалбанска фашистичка власт за систематско уништување и принудно иселување на македонското население од Гостиварско. Така и овде, како и во другите краишта на Југославија, започна братоубиствената борба, секогаш поттикнувана и организирана од страна на фашистичките окупатори и домашните предавници. Жртвите на таа борба сепак можеа да бидат знатно поголеми, доколку поголемиот дел од албанското и турското население во Гостиварско не останеше лојално, негувајќи ги и во тие тешки околности традиционалните пријателски и човечки врски и односи со македонското население. Се работи, имено, за тоа што и во крајната заостреност и фанатизираност на односите на балистичката банда кон НОБ и македонското население меѓу припадниците на албанското и турското население сепак преовладаа здравите трезвени сили со хумани чувства и симпатии кон незащитеното македонско население. Овие сили придонесоа претрпените лични и материјални жртви во Гостиварско за време на НОБ и Народната револуција да бидат знатно помали, а кога и овој крај конечно се ослободи од страна на единиците на НОБ и ПОЈ — да послужат како солидна основа за продолжување со традицијата на братството и единството меѓу македонскиот народ и народностите.

Тука лежат и причините што напорите на окупаторот во текот на 1943 и 1944 година за да ја одржи настроеноста на широките слоеви на албанското и турското население за борба против бројните единици на НОБ и ПОЈ во Гостиварско не вродија плод. Народноослободителната борба овде продолжи да

се развива понатаму сè позасилено и помасовно така што, како резултат на разгранатите бројни операции на единиците на НОВ и ПОЈ, Гостиварскиот крај беше конечно ослободен на 18 ноември 1944 година. Тогаш постојните балистички банди сосем дезорганизирано самите се растурија, исто онака како башибозучки беа формирани, а нивните водачи доживеаја кукавички да завршат со своите животи, останувајќи во сеќавањето на народот во Гостиварско само со своите нечовечки дела и како горко искуство до што може да води братоубивствената борба меѓу населението со различна национална припадност во еден крај кога со него раководат асоцијални, конзервативни и реакционерни сили.